

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 198

A TARTALOMBÓL

Kilián István: A minorita iskolai színjáték társadalomkritikai vonatkozásai

Dávidházi Péter: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867

Rába György: Indulat és képzelet Füst Milán lírájában

*

Kocziszky Éva: Janus Pannonius: *Ad animam suam*

Szemle

Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi (*Tamás Attila*)

Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép (*Hargittay Emil*)

Ady Endre: Életem nyitott könyve (*Vargha Kálmán*)

A Vasárnapi Kör (*Lőrinczy Huba*)

„Induló balra” (*Szerdahelyi István*)

Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei (*Kecskés András*)

Krónika

Barta János nyolcvan éves (*Nagy Miklós*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1981. LXXXV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

- Kilián István*: A minorita iskolai színjáték társadalomkritikai vonatkozásai 137
Dávidházi Péter: A kritikátörténet korszakformáló elve 1849–1867 153
Rába György: Indulat és képzelet Füst Milán lírájában 163

Kisebb közlemények

- Boronkai Iván*: Vitéz János levelei és beszédei 174
Bence Imre: Sóvári Soós Kristóf irodalmi ambíciói 181
Szörényi László: Latin nyelvi Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon 184

Műelemzés

- Kocziszký Éva*: Janus Pannonius: *Ad animam suam* 192

Műhely

- Fried István*: Jegyzetek Bessenyei György *Tariménes utazása* című regényéhez 210

Szemle

- Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi (*Tamás Attila*) 221
 Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép (*Hargittay Emil*) 223
 Ady Endre: Életem nyitott könyve (*Vargha Kálmán*) 226
 A Vasárnapi Kör (*Lőrinczy Huba*) 229
 „Induló balra” (*Szerdahelyi István*) 231
 Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei (*Kecskés András*) 235

*

Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből. — Nemzeti Játékszíni Tudósítás. Egressy Gábor válogatott cikkei. — Justh Zsigmond naplója és levelei. — Schöpflin Aladár: Móricz Zsigmondról. — Mórától — Móráról. — Bréttér György: Párbeszéd a vágyakkal. — Kiss István: Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. — Gedényi Mihály: Krúdy Gyula. — A túri alma mater. (Balázs Mihály, Fried István, Tidrenczel Sándor, Laczkó András, Kovács Kristóf András, Poór János, Tóth András, Lengyel András, Péterffy Ida) 236

Krónika

- Barta János nyolcvan éves (*Nagy Miklós*) 249

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
 Ménesi út 11–13.
 1118

A MINORITA ISKOLAI SZÍNJÁTÉK TÁRSADALOMKRITIKAI VONATKOZÁSAI

I.

A XVIII. századi minorita iskoladrámákban fellelhető társadalomkritikai tendenciák bemutatása igen merész vállalkozásnak tűnhet, hiszen ismeretes, hogy a minorita drámák java része feltáratlan vagy hozzáférhetetlen, a korban annyira divatozó drámaprogramok kiadatlanok, az iskoladráma-irodalom harmadik forrástípusát képviselő címadatok teljesen ismeretlenek.¹ Bizonyára a minorita drámákra vonatkozó adatok feltáratlanságára is jellemző az egi jezsuita iskola drámatörténete. Takács József mindössze tizenhárom adatot ismer az egi színpad történetéről, egy újabb kutatás révén még kétszázhet drámacímét derítettünk fel.² S ha Hets J. Aurelián kimutatása nyomán tudomásul vesszük, hogy a jezsuiták negyvennégy magyar városban tették rendszeressé a színjátékot, akkor ez egi kétszázhusz drámai bemutató megsokszorozódik.³ A jezsuitákon kívül azonban a piaristák, pálosok, ferencesek, minoriták, valamint más felekezetűek, az evangélikusok, reformátusok és az unitáriusok is mutattak be ebben a században iskoladrámákat. S bár nyilvánvaló, hogy a legtermékenyebbek a jezsuiták voltak, nem szabad azonban elhanyagolnunk más szerzetesrendek, illetve felekezetek iskolászíni múltját sem. Olyan kulturális örökséget jelent ez, amely ha eddigi ismereteink szerint színvonalával nem, gyakoriságával azonban mindenképpen felhívja magára a figyelmet. Irodalomtörténeti kézikönyvünk alig tárgyalja a minorita iskolai színjátékot.⁴ Néhány véletlenszerű lelet, majd a módszeres kutatás révén ma már viszonylag tisztán látható a ferencesek ágából kiszakadt konventuális minoriták iskoláinak drámatörténete. Tudjuk például, hogy a kutatott században Csütörtökhelyen, Eperjesen, Lőcsén, Nagybányán, Egerben, Kantán, Aradon, Nyírbátorban, Lugoson, Pancsován, Besztercén, Kolozsvárt, Nagyenyeden, Miskolcon, Firtoson, Marosvásárhelyt, Szegeden, Szilágysomlyón és Imregén nyitottak rendházat s szinte valamennyiben alsó fokú iskolát azonnal.⁵ Középszintű iskolájuk Eperjesen, Nagybányán, Kantán, Aradon, Nyírbátorban, Pancsován, Nagyenyeden, Miskolcon és Szilágysomlyón volt.⁶ Ezeknek az iskoláknak a története azonban jóformán feltáratlan, s minthogy tekintélyes részük jelenlegi országhatárainkon is kívül esik, kutathatatlan is. Az imént felsorolt városok iskolái közül háromban, Miskolcon, Nagybányán és Kantán mutatható ki a színjátszó hagyomány. Egerben ugyan még felfedezhető az iskolán kívüli, a minorita harmadrend által éltetett liturgikus

¹ A minorita színjátékkal kapcsolatban: KILIÁN István, *Magyar nyelvű iskoladrámagyűjtemény a Kossuth Lajos Tuaeományegyetem könyvtárában. 1761–1779.* In, *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei* nr. 110. Debrecen, 1979. 29–68. A további irodalmat lásd ott.

² TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma (1581–1773.)* II. (Budapest, 1937.) 36, 39, 41, 43, 77, 100, 114, 116, 129.

³ HETS J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938. 17–18.

⁴ VARGA Imre, *A népies katolikus irodalom virágzása*, In, *A magyar irodalom története*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. II. 494–499.

⁵ KNÁISZ, Michael, *Chronologo Provinciale Ordinis F. F. Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae Hungariae, et Transylvaniae.* . . . Posonii, 1803.

⁶ MONAY Ferenc, *A minorita rend a magyar középiskolában.* In, *Magyar Középiskola* III. évf. 1–17. Bp. 1910. Klny. is.

színjáték, a látványos úrnapi vagy nagypénteki processzió némi nyoma, ez azonban iskolához nem kötődik.⁷

A *nagybányai* minorita iskola színjátszásának mindössze egy, nagyon bizonytalan alapokon álló bizonyítéka van: itt írta ugyanis Juhász Máté az 1761-ben Kolozsvárt megjelent művét, ismeretes nagypénteki misztériumjátékát.⁸ Az 1729-ben alapított miskolci iskolában ez a hagyomány már biztonságosan és folyamatosan kimutatható.⁹ Először, 1753-ban Divényi Tibor vitte színre Avancini Pomum Theodosii-jét, s ettől kezdve szinte majdnem minden esztendőben, néha évenként többször is a nagyközönség elé léptek. Jellemző eset, hogy 1777-ben Rezner Korzin darabját a csizmadiaszínben tekinthették meg a miskolciak, ugyanott, ahol Déryné először színre lépett Miskolcon. Tudomásunk szerint 1753-tól 1779-ig harminc alkalommal játszottak a miskolci diákok. Ránk maradt egy teljes szöveg, két töredék, két drámaprogram, kilenc cím és tizenöt csak az előadás tényét ismertető adat. *Kantán*, az erdélyi Háromszék megye legdélekeletibb sarkában, Kézdivásárhely mellett igen gyakran szerepeltek a diákok, s valamennyi magyar iskola színi múltja közül legtöbb drámaszöveg éppen e falucska iskolájából maradt ránk.¹⁰ Ismeretes, hogy a közeli Csíksomlyó obszerváns ferences iskolájában még a század elején kézben tartották azt a hatalmas drámakolligátumot, amely összesen negyvennyolc darab XVIII. századi misztériumot őrzött meg. Ez a kötet, sajnos, ma már elveszett vagy kallódik.¹¹ Ugyanennyi drámát őrzött meg a Kantáról ránk maradt három iskoladráma-kolligátum is.¹² Azaz összesen harminchét szöveg maradt ránk teljesen, tizenegy pedig töredékesen. Eddig csak egy drámaprogram került elő. Tizenöt kantai drámának a címét nem ismerjük, s ötről csak annyit tudunk, hogy egyáltalán valamilyen darabot előadtak. Ez összesen hatvankilenc előadást jelent, s ebből huszonhét latinul, tizenkilenc magyarul, három pedig vegyes nyelven, magyarul és latinul hangzott el. E vegyes nyelvűek egyikéről alább még beszélünk. Húsz kantai darabról nem tudjuk, hogy milyen nyelvű volt.

A kantai minorita iskolában ismert nevű külföldi jezsuiták, Avancini, Neumayr, Masenius mellett ismeretlenek, Gabriel Frölich, Paulus Klimpfinger nevű osztrák szerzők darabjai is színre kerültek.¹³ Színre viszik azonban itt a drámáiról ismert Kereskényi, illetve Illel műveit is. A kantai darabok tekintélyes részénél olvasható a minorita rendező, a kompilátor vagy a szerző neve is. Közülük is Jantsó Ferenc, Kertsó Czirjek és Miklósi Ambrus nevét érdemes megjegyezni.¹⁴

⁷ KOVÁCS Béla, *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. In: *Archivum* 2. A Heves megyei Levéltár Közleményei, Eger, 1974. 47 – 58.

⁸ JUHÁSZ Máté, *Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről és némely példákrol, mellyek előre jelentették és árnyékozták jövendő kinszenvedését*, Kolozsvár, 1761; NAGY Iván, Juhász Máté, ItK 1893. 161–166.

⁹ KILIÁN István, *Színjáték Miskolcon a XVIII. század második felében*, In: *Borsodi Levéltári Évkönyv* I., Miskolc, 1977. 11–25.

¹⁰ KILIÁN István, *Magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században*. Művelődéstörténeti Tanulmányok, Bukarest, 1980. Kriterion Könyvkiadó. 221–231; 297–299. KILIÁN I., i. m. 1979.

¹¹ FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*. Bp. 1897. RMK 3. 3–48.

¹² 1. *Parentum nimius amor. Sript* (!) Lelőhely: Borsod megyei állami levéltár. Minorita iratok. 1711–1841. Jelzet: 8. 2. *Exercitia Scholastica*. Iskolai Gyakorlatok gyűjteménye. Lelőhely: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Kéziratgyűjtemény. Jelzet nélkül. 3. *Liber Scholarum* Lelőhely: A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. Kéziratgyűjtemény. Jelzet nélkül. Vö.: KILIÁN István: *Ismeretlen iskoladrámagyűjtemény a XVII–XVIII. századból*. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. 5. KILIÁN I., i. m. 1979.

¹³ KILIÁN I., i. m. 1979.

¹⁴ Jantsó Ferenc. 1744. Gelencén (Háromszék m) született. Tanult 1768–70-ig Nyírbátorban. Innen Kolozsvárra került. Kantán négy évig tanított. Marosvásárhelyt praeses volt. Meghalt 1800-ban. Nevéhez 12 dráma fűződik. A magyarországi minorita rend névtára az 1882/3-ik évre. (Arad, 1882.) 199.; Kertsó Czirjek: 1744–1806. Eletét l. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Bp. 1891 1914. VI. 149.; Miklósi Ambrus: 1744-ben született Csíktapolcán. Teológiát Nagybányán és Eperjesen tanult. 1772–73-ig Kantán volt tanár, innen Aradra került lelkésznek. 1792–96-ig Nyír-

A Nagybányáról, Miskolcra és Kantárról ránk maradt nagyszámú szöveg arra is adott lehetőséget, hogy a XVIII. századi magyarországi dráma témaválasztásának fővonalait meghatározzuk. A témák két nagy csoportra oszthatók: vallásosra és profánra. Az előbbihez tartoznak a liturgikus drámai költemények, a karácsonyi, húsvéti, úrnap misztériumok, a moralitások, az úgynevezett Lázár-drámák, a vallásos ifjú eltévelyedéséről szóló különféle darabok, a bibliai história és a bibliai példabeszéd, valamint a szentekről szóló és a hitvitázó drámák. Az iskolához kötődnek a didaktikus, az antik mitológiai témájú drámák, az istenparódiák, a társadalmi boházatok, valamint a szerelmi tragédiák. Jellemző a minoriták témaválasztására, hogy az előadott hatvankilenc kantai dráma közül harmincöt profán, huszonkilenc vallásos témájú. Ötről címük híján nem tudtuk megállapítani, hogy melyik csoportba sorolhatók. Miskolcon már közel sem ennyire kedvező az arány. Hiszen tizennyolc darabban nem ismerjük a témáját, s mindössze csak öt profán téma jelent meg a miskolci színpadon.

Iskolai színjátszásunkról eddig bizonyos tekintetben hamis kép alakult ki. Ennek legfőbb oka az, hogy a ténylegesen előadott drámáknak csak egy tört hányadáról van eddig tudomásunk, s így a kutatás a csak nagyon töredékesen ismert erővonalakból próbálta meghatározni a témaválasztás, a nyelv, a műfaj, a forma sajátosságait. S minthogy nem sok szöveg áll a kutatás rendelkezésére, ezért a társadalomkritikai vonásokat eddig csak a boházatokból gyűjtötték össze s e boházatok alapján alakították ki XVIII. századi színjátszásunkról a társadalomjobbító tendenciákat. Itt most arra teszünk kísérletet, hogy a már kiadott vagy teljesen ismeretlen társadalmi boházatok mellett a vallásos drámák ilyen tendenciáit is megkeressük.

II.

A *Pro Nativitate Domini* című karácsonyi misztériumot valamikor 1732 előtt mutatták be Kantán.¹⁵ Szerzője bizonyára nem diákszínpadi előadásra szánta, mert a jeleneteket egymástól nem választotta el. A rendezői utasítás azonban pontosan előírja a szereplők helyét, helyváltoztatását a liturgikus térben. Ez a tény az előadást határozottan bizonyítja. A nagyon szép történeti betlehemes játékot megpróbáltuk tagolni, s ez az alábbiak szerint bontható:

I. Mária és József szálláskeresése

II. A pásztorok jelenete

1. Vitájuk arról, hogy melyikük boldogabb

2. Az angyal megjelenése

III. Jézus jászolánál

IV. Ismét a pásztorok tanyáján

1. Tréfás költögetés

2. A pásztorok megbeszélik, hogy milyen ajándékot vigyenek Jézusnak

V. Ezután Jézushoz mennek és az ajándékokat átadják.

A cselekményváz sejteti az eseménysort. József panasza a szálláskeresés alkalmával egyben a kor szegényeinek közös jajszava is. A fiatal várandós anyát s egyszerű férjét senki sem akarja befogadni, ezért szakad ki Józsefből a vád:

O duras nimium mentes! auroque sepulta
Corda hominum! Patitur pauper ubi repulsam.

bátorban volt lelkész, innen Nagybányára került, majd Nagyenyedre és Bisztrícére. Itt halt meg 1809-ben. MONAY Ferenc *Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról*. Róma, 1953. 77–78.

¹⁵A szöveg kiadva: KILIÁN István, *Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről*. Ant. Tan. 1968. XV. évf. 2. 304–320.

Omnia pauperibus desunt, clausae undique portae,
 Dum rogat auxilium. Solum panduntur ad aurum.
 Divitiae regnant. Multis laudatur egestas,
 Appetitur paucis. Certe Dea nulla per orbem
 Tam multis colitur, quam Diva pecunia votis.
 Paupertate nihil gravius reperitur in orbe.
 Dives ubique placet, pauper ubique jacet.

Vallásos témáink sorába tartoznak a moralitások. Az egyik legkorábbi, a *Jaj én hűt régentén mint virágom vala* kezdetű moralitás szinte teljesen cselekménymentes.¹⁶ A színen a hét főbűn jelenik meg s megkísértik a történeti embert, mint Madách Tragédiájában az örök Ádámot az örök Lucifer. Boldizsár királyt a kevélység, Judást és Avarust a fősvényesség, Philautiust a jóra való restség, Laphistust pedig a torkosság kísérti meg. A megkísértett és bűnbe esett emberek, mint a londoni színen vagy a haláltáncok jeleneteiben szemünk láttára buknak a sírba. A halálban oldódik fel a jó és a rossz között bukdácsoló ember kétsége, hisz akkor már minden bizonyossá válik. Az érdemszerzés ideje lejárt, s a végső ítélet bírāja, az Isten, miként a Dics irac, dics iulla himnusz félelmetes látomásában ítélkezik a bűnös ember felett. Ugyanez a vízió rémlik fel a most tárgyalt moralitás haldokló királyában is:

„Ez előbb jövének hozzám két szép iffiak
 Kik egy szép könyvetkét kezemben adának,
 Jo cselekedetim kikben meg valának,
 De azok megvallom nem sokan valának.
 Az után kárhozot lelek serge iőve,
 Poroncsola ezek rusnya Fejedelme
 Hogy a könyvet ismég adnák kezeimbe,
 Olvasnám el mind azt, a'mi írva benne.
 Valamennyi bűnöm volt, mind benne vala
 Szó, cselekedettel mit véttem valaha,
 Még a szívemnek is kisebb gondolatya,
 Ettől meg ijedtem. Nincs remésem soha.”

A moralitásjáték ismeretlen szerzője a desperatiót is halálos bűnnek tartja, azt hisszük azonban, hogy a bűncit számba vevő király reménytelenségét igazságosnak tartja, ezért adja szájába az alábbi szavakat

„Bár én királtsággra ne születtem volna!
 Valami iuh pasztor inkább lőttem volna!”

Ez a dráma feltehetőleg a XVII. század végén keletkezett, néhány évtizeddel később, 1738-ban adták elő Kantán a *Parentum nimius amor sui ipsius ultor* című magyar nyelvű moralitást.¹⁷ Az előbbi drámái cselekmény nélkül mutatta be a jó és rossz között ingadozó örök ember esendőségét, a most elemzésre kerülő dráma cselekményessége minden bizonnyal a moralitás egy fejlettebb szintjét képviseli. Kompilátora, Fancsali István drámatémája a mai olvasónak neveléses.¹⁸ Hisz a kolostort apja, anyja kívánságára elhagyó ifjú, Antaerius szinte minden lélektani motiváció nélkül válik apjának gyilkosává. A cselekmény színhelye a való világ és a képzelte pokol. A jót egyetlen személy, Genius

¹⁶ A szöveg kiadva KILIÁN I., i. m. 1967. 75–91.

¹⁷ A szöveg kiadva: KILIÁN I., i. m. 1967. 41–74.

¹⁸ Fancsali István: született Pálosmezőn (Alsó-Fejér m.) 1721-ben. 1745–46-ban Eperjesen tanult teológiát, 1747–48-ban Kantán tanított. A rendi növendékeknek filozófiai előadásokat tartott Kolozsvárt. Meghalt 1755. jan. 14-én. Minorita névtár 1882. 166.

Theophili azaz az egykori szerzetház novicius mesterének a szelleme képviseli, a rosszat pedig a Genius infernalis, Caro és Mundus jelenítik meg. A cselekményt a szerző két szalon indítja el. A valós eseménysor több reális, a társadalmi viszonyokat igen jól elemző jelenetet hagyott ránk. Antaerius apjának, Jobonusnak a jobbágysai így panaszkodnak:

„Nyomorult emberek, se élünk, se halunk!
Melly sullyos és terhes, jaj, Istenem, dolgunk!
Nem is tudhattuk jól mely felé kel kapnunk,
Gyermekink és magunk végre mire jutunk! [. . .]”

A második jobbágysai ugyan megmagyarázza társainak, hogy szenvedésük Ádám és Éva bűnének következménye, furcsának találja azonban, hogy az átöröklött bűn az urakra nem, csak a jobbágysokra szállott. A jelenet végén az ötödik jobbágysai foglalja össze az egész osztály egyetemes panaszát:

„Ejjel nappal futunk és sokat fáradunk,
Még is mellettünk más, nem mi boldogulunk.” [. . .]

A negyedik actus első scéájában a társadalmi ellentétek ténye még nagyobb hangsúlyt kap. A „szegény paraszt” ember és a „más regulát tartó urak” életét hasonlítja össze az egyik jobbágysai:

„Szegény paraszt ember, ha kezd egy dologhoz,
A míg el nem végzi, szívesen lát ahoz,
Am bátor elméje imit amot kaptoz,
De semmi változást az néki nem okoz [. . .]
Az Urak pediglen más regulát tartnak,
Végig egy dologban nehezen maradnak.
Egy orában egyet, másban mást gondolnak,
Szinten úgy van dolguk, mint változo holdnak.
Már asztalhoz ülnek s mihelt enni kezdnek,
Alig kostolhatták, már tánczra készülnek.
Kezdvén tánczolásához vadakat képzenek,
Alig fordul egyet, ottan pénzt zórgettnek.” [. . .]”

Ezt a moralitást 1762-ben Kantán ismét előadták, s rendezője a most idézett kényes részeket nem hagyta ki, ezeket az ötven évvel ezelőtt megfogalmazott vádakot meg merte ismételni.¹⁹

Közismert a bibliai dúsgazdag és Lázár története. Egy címtelen úrnapi misztériumjáték ezt a bibliai példabeszédet tárja úgy fel, hogy az eredeti történettől teljesen elszakad. 1778-ban Jantsó Ferenc vitte színre.²⁰ A dráma első részében teológiai témáról, a megtestesülés titkáról, a másodikban a gazdag kegyetlenségéről, a harmadikban a gazdag pokolba jutásáról értesülhetett a néző. A prologus világosan bizonyítja, hogy a drámát be is mutatták:

„Ez után mutatjuk egy gazdag embernek
Véletlen esetét, ki némely szegénynek
El vette jószágát hamissan ősének,
És halála után tarsi lett ördögnek.

¹⁹ *Liber Scholarum* 1b 15a. Rendezője. Szabó Konrád.

²⁰ *Liber Scholarum* 161a 170b. Kiadatlan.

Azért játékunkra, kik ide gyűltetek,
Üdvösséges példát, hogy ebből vegyetek,
Végig is csendesen ra figyelmeztetek,
A Szent háromságot tisztelven félyétek! [. . .]

Az első rész teológiai fejtegetések sora, s alig kötődik az egymással összefüggő második és harmadik részhez. A másodikban azonban az első jelenet a magyar valóságról fest hű képet. Dives szemet vetett Pauper kicsiny vagyonára, ezért tüstént ügyvédet fogadott, aki a hamis ügyet előbb nem akarta elvállalni, a zsebébe csúsztatott arany azonban azonnal megnyihította a prókátor szívét és szándékát. Mindjárt fel is hívja Dives figyelmét, hogy a bíróról se feledkezzék el. A gazdag többek között így érvel Procatornak:

„Kodus lévén s nem lesz semmi igassága,
Melybül meg mutassa, könnyű elnyomása. [. . .]”

Feltűnő, hogy Jantsó Ferenc a szegény ember jogainak eltiprását, társadalomból való kivetettségét az azóta már általánosan elfogadott *elnyomás* szóval jelölte meg. Paupert tehát a bíróság elé idézik, s a korrupt ügyvéd így érvel Judex előtt a szegény ellen:

„Erdemes jo Uram! Kiki látya, ezek
Rongyos, haszontalan, együgyü emberek,
Nincsen méltóságok, nincs semmi tisztségek,
Azért az is méltó, ne legyen hitelek. [. . .]”

Azután megvesztegetik Judexet is, s miközben zsebre teszi a pénzt, a hamis ítéletről már magában dönt:

„Én is azt gondolom, hogy szegények lévén,
Egy kis ajándékkal így ingereltetvén,
Hamis tanúságot tettek, pénzt szeretvén,
Én sem teszek törvényt nekik, arra nézvén. [. . .]”

A kismizett, jogokkal nem rendelkező Pauper, mi mást is tehetne, mint Justitiához imádkozik, s keserű gondolatai közben egyre határozottabban válik elégedetlenné: „Az igasságnak nints pénz nélkül hitele. . .” Néhány sorral alább még kontúrozottabban fogalmaz: „Midőn erszényed jól hangosan szólhat, tud meg, te perednek hamar vége szakad.” Majd még egyszer, még határozottabban közli gondolatait:

„Ezer vagy több közzül tsak egy igaz nintsen,
Kinek az ajándék megvetve légyen [. . .]
O Igasság, Igasság! Hova lettél kérlek,
Hogy téged keresvén ma meg nem lelhetlek?
Meg holt Mátyás király, oda az igasság,
Pénzel *elnyomatik* imé a valóság. [. . .]”

A Gazdag azonban hamarosan meghal, s Justitia, akihez Pauper sóhajtozott, a pokolba küldi. Testét Szent Antal temeti el, aki a gazdag bűnét még jobban hangsúlyozza:

„Ti vélitek – szól Antonius a Dives koporsóját körülvevő rokonsághoz – hogy meghalván ő boldogult és dicsőült. De megslattok, mert bizony mondom néktek, ez az ember meg holt és eltemetett a pokolban. Mivel ő is gazdag volt és a gazdagságnak örült. Okát adom ennek, mert azt

mongya Krisztus Urunk, kinek hol vagyon kincse, ott vagyon szive is. Mennyetek el tsak a ládához, hol a kincset tartotta! Az ő szívet is ott talályátok meg [. .] ő lelkét és szívet nem Istenben helyhesztette, hanem kincseiben, azért Istenét elvesztette, jutván örök kárhozatra, mivel hogy a szegénynek is örökös jóságát elfoglalta [. .].”

A színpadi orációt a szent Antal szerepébe bújó színész és a szerző természetesen nem a diákoknak szánta, hanem azoknak, akik a nézőtér első sorában ültek, „a nemes Uri rendnek, a mind felső s mind alsó érdemes személyeknek”, azaz a környékről összesereglett valóban nem sok nemesnek.

A vallásos színezetű XVIII. századi drámák erőterében mindig fel lehet fedezni a kétségtelen keresztény jelmezbe bújtatott társadalomkritikai hangot. Amikor pedig Dives lelke felett Angelus, Justitia és Conscientia ítéletet mondanak, a kárhozatra jutott gazdag így átkozza meg önmagát:

„Oh átkozott ora, melyben fogantattam!
Átkozott nap, melyen világra származtam!
O átkozott világ, melyhez ragaszkóttam,
De átkozott vétkek, melyekre hajlottam!
Oh átkozott testem, kit gyengén tartottam!
Eretted ördögnek kezében akattam.
Átkozott kints, jóság, melyen igen kaptam,
Ezek által örök kinokra jutottam [. .].”

Daemon meg is jelenik a színen, s viszi a gazdag lelkét a pokolba:

„Jere, ne sunnyogj itt, lám nem sunnyogsz vala,
Midőn a szegények mennének ajtadra,
Hogy kezed őnekik alamizsnát adna,
Hanem süketséggel fülöd elhalgatá [. .].”

Az Epilógus pedig végképp eloszlatja az olvasó kételyeit. A ferences szent szájába adott szavak, a „kemény beszéd” a nézőknek szólt.

Egy különleges, s itt a földön soha meg nem valósuló társadalom költői képe villan fel a myrai *Szent Miklósról* szóló jezsuita dráma egyik jelenetében. Először 1688-ban adták elő Trencsénben az akkori vágújhelyi prépost, a „prémiumok mecénása”, Lippai Miklós tiszteletére.²¹ A szent élete köré fonódó legendák közül az egyik megválasztásának történetét mondja el. A myrai papok nem tudták eldönteni, hogy kit válasszanak a megüresedett püspöki székbe. Úgy határoztak tehát, hogy az lesz a városka és a környék püspöke, aki a templomba, a választás színhelyére elsőnek lép be. Így választották meg az egyszerű földművest, Miklóst püspökké. Ez a történet már eleve megsejteti a társadalomkritikai vonatkozásokat. A szerző a legendák kódében tartotta meg darabját, van azonban a drámának egy jelenete, amely valamiféle különös, földöntúli, megálmódott világról beszél. Ez az utópisztikus világ Lippai Miklós udvarát jellemzi:

„Hic vita, honores, gloria,
Hic sanitas, voluptas,
Pax, gaudium, bona omnia,
Hic affluunt perenne.
Hic bella, luctus, funera,
Timor, fames, egestas,
Morbus, dolor, mala omnia
Hinc exulant perenne [. .]

²¹ Szövege kiadva: KILIÁN István, *Sanctus Nicolaus episcopus. A magyarországi iskoladráma példája 1688-ból. In, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973. Debrecen, 1974. 375–446. Klny. is.

Majd prózában folytatódik ennek a különös, költői világnak a képe: „Hic alter alteri proponitur sine invidia, alter alteri postponitur sine contempta. Hic nemo invidet, neminique invidetur, nemo alium contemnit et contemnitur, nemo laedit et laeditur, nemo offendit et offenditur. Non, qui opibus potentior, corpore praestantior, sanguine clarior, ingenio acutior, sapientia illustrior, dignitate eminentior, sed qui dimissione abiectior, abiectioe vilior [. . .] hic eminet, hic caeteris major est. Hic exaltatur humilitas, gloriantur opprobria, honoratur contemptus, ditatur paupertas, abundantat liberalitas, plaudit subiectio [. . .].”

A XVII. század végének jellegzetes társadalmi igényét takarja ez a mennyei utópia. A kor embere olyan világ után áhítozott, amelyben nincs irigység, nincs társadalmi hierarchia. A gazdagság vagy a méltóság senkit nem emel a másik fölé, s éppen ezért nincs alacsony sorsú ember. Ebben a világban a szerénység, az adakozókedv, a türelem és a tisztaság uralkodik.

Korábban már idéztük az egyik moralitás végítélet-vízióját, egy másik darabban pedig a kegyetlen tisztartót mutattuk be. Most egy szent, nolai *Szent Paulinus* püspök életéről szóló drámában mutatjuk be ugyanezt a két képet. A darabot Kantán vitte színre Jantsó Ferenc 1779. május 3-án.²² A Paulinust fogva tartó király látomása a végítéletéről talán még félelmetesebb, mint a korábban idézett vízió:

„Ejjeli álmomban láttam állíttatni
Az itilő székhez s ottan itiltetni
Minden bünösöket szörnyűségben lenni
És szomorú helyre ő testeket esni.
Hárman ülnek vala a bírák egy székbe,
Vóltak tekintetes, ekes termetekbe
És rettenetesek az ő nézésekre,
Igazak pediglen jó itiletekbe.
Mídön e szörnyű jelt rettegve csudálom,
Bírák eleibe legottan hivatom,
Hogy sok bűneimről legyen számadásom,
Szavaim megfogyván, nem lehele szolnom.
Akkor egyik bíró, ki ül vala körben
El veve az ostort, melj vala kezemben.
Én orczamra esém ottan ejedtemben.
Álmomból serkenvén, fájdalmat testemben
Érzék s most is vagyon félelem szivemben.
Ah, melj nyomorult lám királjoknak ügyek,
Kiknek gondok miatt nincsen békességek,
Ejjeli álmokkal, jelekkel teljesek,
Melyek miatt lehet szörnyű nagy félelemek! [. . .]”

Ez a látomás sokkal teljesebb, sokkal félelmetesebb, s a középkori himnusz képeihez sokkal közelebb áll, mint a „Jaj én hűt régentén, mint virágozom vala” kezdetű moralitás hasonló királyálma. A tisztartó szerepét ebben a drámában Aubertus udvarmester veszi át, aki már megjelenése pillanatában megfenyegeti a jámbor Paulinust:

„Eredgy mert munkadrol majdan számot vésztek!
Gonosz, hamiss ember, hidd el, megfizetek
Suljos csapásokat hátadra eresztetek,
A fejedelemtől, ha viszatérhetek! [. . .]”

²² *Liber Scholarum* 170b 178a. Kiadatlan.

A második felvonás második jelentében pedig már meg is veri az udvarmester a kertészruhában rejtőző püspököt:

„Hát így dolgozol-e? S így engedsz szavunknak,
Te ala valo rab? Nem felelsz uradnak?
Nem mozdul. Szemei ki nyitva állanak,
Kemény nyaku ember, majd meg mozdítottalak! [. . .]”

A XVIII. századi erdélyi valóság hű tükörképei a kantai *hitvitázó drámák*. Már Kereskényi Ágostonának színrevitele miatt is gyanakodtunk, hogy a minorita rendező az Erdélyben különösen aktuális témát nem minden ok nélkül vette elő.²³ Kereskényi „lélektani drámájának”, amely szent Ágoston önmagával való belső harcát majd megtérését mutatja be, egyik főszereplője, Symmachus magas rangú római tisztviselő. Keresztény ugyan, mégis, bizonyos belpolitikai okokra hivatkozva, szeretné megengedni, jóváhagyatni Victoria istenasszony pogány kultuszát. A még meg nem tért Ágostont az alábbiak szerint oktatja: „[. . .] nem vagyok eszefordultt, hogy én több Isteneket hidgyek, mert valamint bizonyos vagyok, hogy vagyon egy Isten, ki e széles világot kormányozza, oly bizonyos vagyok, hogy egy az Isten, kihez más hasonló nincsen”.

Kérdés, hogy ez a kétfelé kacsingató állami hivatalnok nem az antitrinitáriusok szószólója-e, hisz minden templomuk homlokzatán olvasható. Egy az Isten. Ha Symmachus a háromságtagadó irány képviselője, akkor éppen azért vallja a tolerancia elvét, mert a maga felekezete számára, mint a Victoria-kultusz hívei számára is szabadságot akar. Egy későbbi mondata éppen erről győz meg. Ágostonnak az alábbi szavak kíséretében adta át Mediolánium püspökének, Ambrosiusnak a levelét: a tanácson „senki kérésemnek ellent nem monda, sőt nem kevesen helyesnek állíták, hogy az Isteni tisztetben kinek kinek megengedetne, hogy a többi vallások közül azt hidgye s valya, a mellyik tetzik.” Mi ez, ha éppen nem a XVIII. században annyira szorgalmazott tolerancia elvének irodalmi megfogalmazása? Természetesen a drámaíró Kereskényi, jezsuita lévén, valamint a minorita rendező, Jantsó Ferenc elítéli ezt a magatartást. Kereskényi álláspontját e kérdésben Ambrosius későbbi szavaiban olvashatjuk: „Én bizonyára gyanakodom, hogy Symmachus sem egy, sem más vallásban nincsen, mert mivel azt mondgya, hogy kétséges, mellyiknek ennyé vallások között légyen alkotója az Isten. Ugy vélem, hogy ő egyikre sem állott, a mint sokan cselekszenek. Nem azért, hogy tagadnák, hogy vagyon Isten, hanem hogy minemü tisztelettel kell őt imádni, függőbe hadgyák itileteket, és a mint mondgyák, ebbe a viszáldokásba nem akarják magukat avatni. Onnét vagyon, hogy mindenre készek. Ma Catholicusok, holnap Arianusok, azután Manichaeusok, végtére Pogányok, mint az üdő hozza magával. Ez imé, ez a mindenekre valo hajlandóság [. . .] mostani üdőben okossak hitének neveztetik, melly kevély név már sokakat meg csaltt kiváltt azok közül, kik a köznép között tudatosbagnak kívánnak láczatni [. . .]”.

A szerző ezt az akkor szinte mindennél fontosabb társadalmi kérdést, a szabad vallásgyakorlatot most a katolikus vallás oldaláról támadja. A dráma előadására pedig bizonyára azért volt szükség, mert éppen Kézdivásárhelyen Háromszék megyében és egész Erdélyben a protestáns felekezetek sokkal nagyobb szabadságot élvezhettek, mint Magyarországon.

A részegséget pellengérezzi ki egy másik; ugyancsak Kantán is előadott katolikus hitvitázó dráma, az 1720-ban keletkezett *De Victore ebrioso Bacchanalística*.²⁴ Sztárai komédiájában az *Igaz papság tükörében* Böröck pap a „hályas breviár” mellé a „szotyorba” a „palaszkot” is elrejtí, amikor vitázní

²³Liber Scholarum 112a–120b. KERESKÉNYI Ádám, *Agostonnak meg térése Melly a' személyyek közt beszélgetéssel elő adatott. . . Köszögh királyi Városában MDCCLVII Esztend[őben]* Nagyszombat, 1758. Modern kiadása nincs.

²⁴Szövege kiadva: KILIÁN István, *XVIII. század eleji komédia az iszákos papról és a részeges magiszterről. In, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. Debrecen, 1975. 794–802. Klny. is.*

indul. Ezzel az egy mondattal a ferencesből protestáns prédikátorrá vedlett Sztárai nevetségessé tette a katolikus papot. Ebben a drámában az ismeretlen katolikus szerző ugyanilyen komikus-szatirikus keretek között mutatja be a protestáns prédikátort. Victor magisztert, amikor az éppen részegen az árokban hortyog, katonák tréfálják meg. Hordóba gyömöszölik, s amikor ébredezni kezd, akkor elhitetik vele, hogy meghalt. A tréfa sikerül, s amikor Victor magiszter már végleg kijózanodott, még akkor sem akarja elhinni, hogy tulajdonképpen él. A szerző nemcsak a magisztert tette nevetségessé, hanem Praedicanst is, aki a dráma szerint nem is pap, hanem popa, minister verbi divini, s aki maga is ugyanúgy iszik, mint a kocsmatöltelék tanító. Ez a komédia tehát már komikus éllel veszi célba minden rossznak az okát, a protestáns papot, aki bűnös életmódjával mutat híveinek rossz példát.

III.

A kor társadalombírálatát azonban leginkább a profán darabokban lehet megtalálni. Egyik ilyen témacsoportunk az *istenparódia*. 1732 előtt keletkezett s a kantai minorita iskolában valószínűleg elő is adták a *Hilaria Deorum in Salacone sartorculo* című komédiát.²⁵ A buta, világlustája szabóinas istenné szeretne lenni. Úgy véli, nem lehetetlen, mert már eddig is jónéhány ember jutott az istenek közé. Az olümposziak pedig tréfából elhatározzák, hogy magukhoz emelik Salacont. S amikor ő Sartor büntetése miatt a tyúkólban tölti napjait, Mercurius és Vulcanus kiszabadítják nevetséges börtönéből, az istenek közé viszik, s hamarosan az égi hadak fővezérségét is rábízják. Az inasisten a gyors siker miatt felfuvalkodik, s amikor éppen harcra készül a szabó mesterek ellen, a fegyvereket gyártó égi kovácsokat ugyanolyan rútúl utasítgatja, ahogyan egykor őt Sartor szokta. Végül megelégedve az istenek a tréfát, meg Salacon felfuvalkodottságát, díszes hadvezéri jelvényeitől a nyílt színen megfosztják.

A komédia nemcsak az úrhatnamságot, az isteneket, a hadvezetéshez nem szokott szabókat teszi nevetségessé, hanem a barokk egyházban nagyon lényegesnek tartott ceremóniát is. A jól bonyolított cselekményt zenekísérettel énekelt epilógus zárta be:

„Hoc monerit posteritas:
Fallax mundi est prosperitas.
Stant in arduis honores,
Sunt in lubrico favores.
Est tamen, qui pervenire
Huc laborat impete.
Quando credit se tenere,
Pertinaci dextra ferre,
Lubricat pes et ruina
Inopina involvitur.”

A világi témájú darabok sorában a legjelentékenyebb helyet a *társadalmi bohózatok* foglalják el. A *Comoedia de Astrologo* darab 1732 előtt keletkezett s sejtethető, hogy a kantai minorita iskolában is bemutatták.²⁶ Főszereplője Astrologus, aki a koldusoknak, a katonáknak és a diákoknak is rosszat jósol az elkövetkezendő esztendőre. Itt a katonák panaszkodnak úgy, mint a fentebb már idézett moralitas jobbágjai: „Totque Domini, quod decaudati canes [...] homines et nos sumus! Nobis quoque debetur portio.” Panaszkodnak a jobb jóslatért esengő parasztok is: „Conduplicatis semper

²⁵ Szövege kiadva. KILIÁN István, *Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a Borsod megyei Levéltárban*. In, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X*. Miskolc, 1971. 404–427. Klny. is.

²⁶ *Parentum numius amor-kolligátumban* 45a–47a. Kiadatlan.

adversis premor. Despero. Tellus sterilis annorum mihi auget dolorem. Quidve Dominorum furor non audet in me pauperem!" [...] Amikor az egyik paraszt asszonyára kezd panaszkodni, már-már a komikus hang váltását érzi az olvasó. Mit is csinálhatnának mást, elhatározzák, hogy elmennek katonának, mert „cuncta militibus licent: rapere, furari, dormire, comedere, haurire, quantum libet. Si vina desunt, bibere cervisiam solent [...]”.

Egy valós pillanatot kaphatunk el a XVII. századi Comoedia generalis egyik intermediumában.²⁷ A feltörekvő paraszt gyenge tehetségű gyermekébe az ábécédárius sehogyan sem tudja a betűket bele-sulykolni, türelme fogytát veréssel pótolja. Emiatt viszont a gyermek anyja rohan a mesterhez s végeláthatatlan szóáradattal kezdi szidni. S mint a katonák, a parasztok és a koldusok az előbbi komédiában, itt a magiszter is számot vet magával, nincs helye a katedrán. Elmegy más állást keresni. Örök körforgás ez. A paraszt a katonák sorsát, a katonák a paraszt biztosabb kenyerét óhajtják. A magiszter inkább katonának menne, csakhogy a buta gyermekektől, az okvetetlenkedő szülőktől megszabaduljon.

Kedvelt vígjátéki figura lehetett ebben a században a cigány is. Kanta környékén, Brassó vidékén bőségesen élhettek. Ezért lett Miskolczy Zsigmond Cyrusa után a Comoedia generalis egyik intermediumának főhőse a telet elpusztítani akaró cigánysereg.²⁸

Eddig is láhattuk, hogy a minorita tanárok a társadalom jellegzetes alakjait figurázzák ki bohózatokban. Miklósi Ambrus műve a *Stolander* (1774) című komédia is, amely egy „paraszt de gazdag ember” magásra törési szándékát, rászédetését adja elő.²⁹ Stolander a buta paraszt előkelő nemesekkel akar kapcsolatba kerülni, s ezért a bál után áhítozik, de még azt sem tudja, hogy mi is az a bál. Ravasz mindentudó szolgája, Dromulus oktatja ki a bál mivoltáról, s arról is, hogy oda „titulus”, „politia” és tudományok nélkül nem mehet. Dromulus tehát felfogadja ura mellé a ravasz diákot, Syntapsiust, aki az „esztelentziás titulussal tőzgerezi” fel. Blictrius a helyes artikulációra, Portius pedig az illemre, a „hármás reverentiára” oktatja ki. Stolander így már nyugodtan elmehetne a bálba, ha lenne, aki meghívna. A negyedik szélhámos diák, „Nonhabeo herceg” vállalkozik erre, s a bálon négyen jól kifosztják a buta parasztot.

Természetesen azonnal Molière Bourgeois Gentilhomme-ja jut eszünkbe. Az alaposabb vizsgálat azonban meggyőzött arról, hogy Miklósi Ambrus csak közvetve ismerte ezt a darabot, hiszen csak néhány párhuzamos jelenetben lehet felfedezni a nagy francia vígjátékának nyomait.

A kantai Molière-adaptáció elsődleges célja az, hogy a nálunk oly korán megjelenő patópálokat neveltségessé tegye. Miklósi Ambrus nagyon jó stílusérzékkel szedi rendbe nézőközönsége okulására ennek a társadalmi rétegnek legjellemzőbb jegyeit. Dromulus a bál fogalmát fejtegetve az egész kisnemesi réteget jellemzi: „A politikus vagy neha tsak tettetett gazdagsága emberek, kiknek számosb az adozo kontraktus ládájokban a fillereknél sokakat magukhoz invitálnak és ottan közönséges nyájaskodás között addig foly az eszem izsom, hogy gyakran az hivatalosak, amit ettek, ittak, a Gazda házánál ki tálalják. . .”

Stolander azonban nem semmivéő hétszilvafás nemes, hanem a paraszti sorból pénzzel, vagyonnal magas polcra emelkedni akaró újjgazdag, aki fel is méri, hogy cím nélkül az életben semmire sem megy: „Látom, Syntapsi – fogadja fel a szélhámos diákok címszerzőnek – hogy a mostani világban semmire nem mehetek, mindenektől utáltatom, szerentsémben hátráltatom es nem tsak gyalázatosan a közönséges nyájaskodásból ki rudaltatom, ki vettetem [...]”.

Természetes, hogy a helyhez és időhöz alkalmazott darab a komikum erejét csak továbbfokozza. A kártyajátékon minden vagyonát elvesztve, mindenét zálogba bocsátva, óriási kölcsönökkel megterhelve még asszonya is kizavarja a házból. Zárómonológiájában azon elmélkedik, hogy koldulni szégyell, a

²⁷ Régi Magyar Drámai Emlékek II. Bp. 1960. 535–540.

²⁸ RMDE II. 531–533.

²⁹ KILIÁN István, *Miklósi Ambrus komédiája Molière nyomán*. Sajtó alatt. Megjelenik a Déri Múzeum Évkönyvében.

szántáshoz nem szokott, földje egyébként sincs már egy tenyérnyi sem, a vargálkodást nem bírja a foga, a lakatosságra meg gyenge a keze. Majd így folytatja: „Futásfalvára kántornak hívnak, de oda nem méreszlek menni, mert ha Karatson napjan de-profundist eneklek, bizonyosan ebrudon ki rudalnak a kántorságból. Petőfalvára bironak invitalnak, de talan oda sem megyek, mert már öreg lévén, hogy győzöm a gyaloglást Domonkos falvára [...]”. Végül úgy dönt, hogy a futásfalvi Szárazpatakat bérel ki, s abban vizákat fog tenyészteni, s a következő böjtre már ő látja el a nézőket friss hallal, de csak akkor, ha az árát már most előre lefizetik.

Stolander, az uborkafára felkapaszkodni akaró, minden vagyonát elherdáló paraszt most sem tagadta meg önmagát. Nemcsak azt árulja el, hogy bármilyen tisztességes mesterségre képtelen, hanem azt is, hogy a környéken néhány községben még bírónak, kántornak is megfelelne. Kifogatva azonban minden vagyonából ravasz módon új vagyon szerzésére is kísérletet tesz.

S néhány hónappal később 1774. május 6-án Miklósi Ambrus már a Stolander komédia folytatását rendezi meg. Ennek az új darabnak a címe: *Stolander procator és négy mester emberek a diétán*.³⁰ A varga, a szabó, a tímár és a fazekas a céhek fölötti vezetői posztot akarják maguknak megszerezni, s a magát procatornak kiadó Stolandert különféle ajándékokkal igyekeznek céljaik érdekében megnyerni. A fazekas egy ócska cserepet, a tímár egy a kecskéktől kölcsönzött báránybőrt, a szabó a maga mentéjéből kihasított posztódarabot ajándékoz Stolandernek. A legértékesebb ajándékkal azonban a varga kenyeretzte le, egy kaptafát adott neki, ezért leginkább neki szeretné az elsőséget megítélni. Bár Camillus herceg a kérdésről semmiképpen sem akar tárgyalást, diétát tartani, gyermekei kérésére azonban engedélyezi a pert.

A minden hájjal megkent inas, Dromulus, valamint a buta procator, Stolander neve azonnal felkelti az olvasóban a gyanút, hogy ez a komédia a korábban előadottnak a folytatása, a darabot elolvasva azután azonnal kiderül, hogy gyanúnk megalapozott. Stolander itt is az „esztelentziás” címre hallgat, az elsősége áhítózó mestereknek itt is Nonhabeo a tulajdonuk, s a darabból az is kiderül, hogy Stolander a címért is a politiáért is sokat fizetett. Az egyik epizódjelenetben Rustica Mulier pedig így panaszkodik a personalis öltözetébe bújt Stolandernek – őt fel sem ismerve: „Az az átkozot Ur el adá fársangba a’ Ladia hegyit, s már nintsen honnen erdőlyünk, az almási hidat őszve rontá, száraz patakat a Bállal le gyaláza, futásfalvát vizével be mocskolá [...]”. Ezek az utalások egyértelműen kötik a mesteremberek peréről szóló komédiát a Stolander című bohózatához. . .

S mint már több darabban is, ebben is a kor bírósági gyakorlatát állítja pellengérré Miklósi Ambrus. Nem is csodálkozunk Stolander egyik mondatán, amely szinte közmondásszerűen tömör: „aki ingyen gazdagulni kíván, annak leg kisebb gongya az igazságra [...]”. S hogy mennyire korrupt lehetett ebben az időben minden bíró, ügyvéd, erre ismét csak Stolander szava a biztosíték, aki szolgáját Dromulust így küldi el a mesteremberekért: „Kiki a maga Causájával megjelenyen. De üres kézzel meg ne próbállya senki, mert ingyen valami jott tenni sullyos és terhes dolog [...]”. Nevetségessé teszi Miklósi az elsősége, a vezetőposztra törő mesterembereket is.

A történet azonban ismét csak folytatódik egy harmadik darabban, amelyet 1774. május 12-én vitt színre Jantsó Ferenc. A darabnak címet egyik későbbi kutató adott. *Kincses Naso fősvény öreg ember*.³¹ Azonnal Molière Fősvényének valamelyik magyarországi variánsára gondolnánk. A francia Harpagonhoz azonban a komédiának semmi köze nincs. Kétségtelen, hogy megjelenik benne Kincses Naso, aki élete folyamán sok vagyonra tett szert. Fia Amantius. A másik gazdag, Tornynos Pál, akinek pedig Pikardusnak hívják a fiát. A két fiatal, míg a szülők a háztól távol vannak, a vagyont eltékozte. S a hirtelenében bajba jutott ifjakon csak a minden hájjal megkent inas, Zsákosi tud segíteni. Hazugságot hazugságra halmozva úgy, hogy közben a kárvallott szülők is egyre komikusabb helyzetbe kerülnek, a bonyolult ügyet valahogyan rendbe szedi.

³⁰ A szöveg kiadva: SZABÓ J. Dániel, *Két minorita iskolai dráma*. ItK 1918. 403–420.

³¹ *Liber Scholarum* 68b–77b. A szöveg kiadatlan.

A szerző ismét csak neveltségessé teszi a bírósági procedúrát. Tornyos Pál pert akar indítani, s már terített is az asztalt a procatornak, az assessornak, magának és szolgájának. Zsákosi azonban így világosítja fel gazdáját: „Te egy, az én gazdám, Tódor Uram kettő, a Procator három, az assessor négy, a Procatorral három Patvarista, az assessorral négy scriba, ezekkel majd mindennel egy-egy szolgál. Mennyire mégyen, ezt jól vedd eszedben, hiszem te, Uram, jó Arithmeticus vagy. Gondold meg, hogy ezek mind jó appetitussal szoktak comparálni! Hát akik jó szerentsét kívánnak a perhez, az accessisták s a többi? Ámbár tsak per, kérlek. Ha nem akarsz vallani vagy három negyvenest tsak furass meg az első intrádára, mert ma csak comparitio lesz, holnap az acceptio, öt napi a processus, meg végre az appellata. Hát a via novi? Hát a transmissio s meg az quindena? [. . .]” Az ügyvédekért elküldött Zsákosi végül is jól jellemzi a kor jogi gyakorlatát: „Uram, a Procatorok be vett szokások szerint mindég törvént jóvállanak, hogy jobban dagadgyon erszények [. . .]”.

A szolgál, a szegény ember a perben sem tanú nem lehet, sem meg nem nyerheti a pert éppen úgy, mint a már korábban ismertetett Lázár-drámában: „Parumper, Uram, Parumper! – csillapítja egyszer Zsákosi Tornyos Pált –, ne hirtelenkedgyél, mert a szolgálkót, minthogy interessátusok és sine voce meg nem halgattyák, hanem ki léptetik. De ha meghalgtatnának is, mi igazat szóllani nem mernénk, mingyárast katonaságba ragadnának. [. . .]”

Naso monológja az epilógus helyén összegezi a komikus tanulságot: „Urak, Uri Asszonyok! Se fiaitoknak, se leányaitoknak, se szolgálkának, se tollú fosztó Őreg Asszonynak házatoknál sokat ne [hidgyetek]! Szalonna csipdeső, zárokat próbáló, láda nyittogató, erszényeket üresítő, vaj nyaló, téjfel kóstoló kis férges most is elegen taálattanak. Éljetek és Játékunkból víg oktatást vegyetek, melyben ha néktek tetszettünk, tsak ne légyen üres, kérünk, azon fáradságunk! Amen.”

A ránk maradt szereposztásból derül csak ki, hogy a tékozló Amantius szerepét Apor Péter valamelyik oldalági rokona játszotta. A téma eredetét több egymástól messze elütő motívumban kell keresnünk. Az alapmotívum kétségtelenül a kincsgyűjtő kijátszása. Az örök Harpagon jelenik meg ebben a darabban is. Tornyos Pál monológja hasonlít Harpagonéhoz, amikor az állítólagos katonáknak átadandó váltságdíjat leszámolja Zsákosi tenyerébe: „Jaj! Jaj! Zacsóm! Jaj, ládám! Jaj, sok faratsaggal gyűjtött keresményem! Oh, mennyi esztendőkbéli usoráknak gyűjteménye! S több is gyűlt volna, de az átkozott tisztartok ők is magoké mellé lopták [. . .]”.

Később ugyanígy siránkozik „Jaj! Kényen tartott Aranyaim! Jaj, szívemnek lako helye! [. . .] Kincses Naso ugyanígy jajgat, amikor fia kiváltásáért lefizeti a pénzt, s ezek a siralmak Plautus Aululariája óta, Molière Fösvényén keresztül szinte napjainkig öröklődnek minden hasonló témájú drámában.

A másik két móívum az előbb tárgyalt fősvénység mellett az ismert bibliai példabeszéd, a Lázár történet bibliai tanulsága vagy a tékozló fiú históriája. S végül kétségtelen, hogy a bohózat szerzője Menandros, Terentius Adelphoi című komédiájából is vett ötletet.

Mint fentebb láttuk a Stolander, a Stolander procator és négy mesteremberek a diétán valamint a Kincses Naso tematikai tekintetben összekapcsolódik. Az első kettő egészen szoros szállal, a harmadik valamivel lazábban. A kantai tetralógia negyedik darabja a *Kincses Naso bált rendez* című bohózat.³² Rendezője Jantsó Ferenc 1775-ben vitte színre. A szakirodalom ezt a drámát eddig Kereskényinek tulajdonította, minthogy azonban a kantai előadás majdnem másfél évtizeddel megelőzte a komédia megjelenését Kereskényi neve alatt, s más, már más helyen is elmondott érvek alapján a bohózatot Jantsónak tulajdonítjuk.³³ A kincses Naso szerepnév az imént tárgyalt Jantsó-darabhoz, a téma pedig Miklósi Ambrus Stolanderéhez kapcsolja a „tetralógia” negyedik darabját. Ebben a komédiában a „buta, feltzögerezett paraszt”, Stolander már maga is bált akar rendezni. Még Zsákosi neve is ismerős. Így hívják a minden hájjal megkent szolgát. A főszereplő, Ventifak pedig jellemében hasonlít Stolander

³² A szöveget Illei neve alatt kiadta ALSZEGHY Zsolt, *Illei János Tornyos Péter*. Bp. 1914. RMKt 33. 25–73.

³³ KILIÁN I., i. m. 1979. 38–39.

szélhámos garabonciásához, Blictriushoz. A darab kereskedőjét Fitodinak hívják, ez a szerepnév azonos az Erdélyből Sárospatakra és Székesfehérvárra is elkerült Ként kapáló komédia egyik inasának a nevével.³⁴ A Pikuli szerepnév pedig az egyik itt nem tárgyalt kantai minorita istenparódiában is megtalálható. Egy olyan témakapcsolatról van tehát szó, amely ha talán nem is egy szerzőt, de legalább egy műhelyt tételez föl. S minthogy Miklósi Ambrus szerzőségében semmi kételyünk nem lehet, ezért az utóbbi két darabot is minorita drámának tartjuk.

A *Kincses Naso bált rendez* című komédia cselekménye egyszerű. Kincses Naso felismeri, hogy eddig feleslegesen koplalt, takarékoskodott, s ezért elhatározza, hogy most kitesz magáért. Ebédet készített és ötvennégy személyt hív meg asztalához. Mivel azonban inasának, Zsákosinak az ebéd költségeire egy krajcárt sem ad, hitele pedig Fitodi boltosnál semmi nincsen, ezért a lakomához még a legszükségesebb terítéket sem tudja előteremteni. Zsákos, aki Fitodinak még a boltjába sem léphet be, jobb híján húzza, halasztja a boltba menést. Találkozik a szélhámos „gerebontziással”, Ventifakkal, aki azt ígéri, hogy kitanítja a garabonciás mesterségre, s így bosszút állhat gazdáján, Kincses Nason. Ventifak be is férközik a zsugori Naso bizalmába, s megígéri neki hogy a bugyellárisba helyezett pénzt majd meg fogja sokszorozni, s azt is megteszi, hogy a gyűlölt inast, Zsákosit a vendégsereg szemé láttára sárkánnyá változtatja. Nasonak akkor majd nem kell mást tennie, mint a vendégsereglet előtt meg kell lovagolnia. Zsákos a bosszú kedvéért hajlandó sárkánnyá változni, majd ahogyan megbeszélték, leveti hátáról gazdáját, s ő lovagolja meg. Naso tehát jól megszegyenül a lakomára hívott vendégek előtt.

Kincses Naso, most az egyszer ki akar magáért tenni: „Ma meg ismeri a világ – morgolódik – ki légyen Kintses Naso, mert nagy szegény borította bé orczámot, hogy mindenütt majd minden háznál, még a Vargáknál is tsak bál, és én Uri renden lévén még semmit sem! Tsak ki tészek már egyszer magamért [. . .]”.

Zsákos szavai még inkább rávilágítanak a fősvény Naso leendő báljára: „Jol van! El várhatod a míg én neked asztalt teritek! Másoknak készitt vendégséget és nékem kell laknom minden nap kétzer háromszor is a nagy Mendörgös Kantsukával! Bubos bokkrétás lovakat fogjak bé és még pedig frantziáson, holott egy árva csitkonál nints több az egész házánál [. . .]”.

A kézdívásárhelyi Harpagon tehát a lakomára nem adott semmi pénzt. Jantsó azonban nemcsak a Fősvényből vett ötletet, hanem az Úrhatnám polgárból is. Ventifak ugyanúgy tanítja Nasot a helyes artikulációra, ahogyan Blictrius Stolandert.

A nézők egy-egy komédia cselekményére hónapok, talán még egy-két esztendő múlva is emlékeztek. Erre a ritkán adódó élményre, annak maradandóságára gondolva, a minorita szerzők Miklósi és Jantsó a négy komédia cselekményét, szorosabb, lazább szállal egymáshoz kötötték. Bár mindegyik komédia önmagában önálló egész, egy-egy utalás azonban köti a bemutatott darabot a korábbiakhoz.

Ez a négy részes, társadalmi mondanivalója tekintetében nagyon sok pozitív tartalommal töltött komédia a kantai színjátszásnak csak egyik szintjét jelenti, s nem a csúcst. A következő lépcsőfok a *szerelmi csúfolódó bohózat*, a színpadról is kitiltott szerelem nevetségessé tétele. A szerelmi tragédiák mellett Kantában néhány szerelmi komédia is színre került. A *Comoedia generalis* két szerelmi témájú közjátékot örökölt meg. Az egyik címe *Juvenis senem mulierem ducit, molitor molabit. Nuptam faciendo ei tradat*.³⁵ A néző a kárvallott ifjú panaszából értesül arról, hogy vénasszonyt vett feleségül, s hogy vénségét ne fedezze fel, a házassághoz még itallal is kedvet csinált neki az asszony:

„Egyszer a vén Bosa csak kezdi mondani,
Uramot mind holtig akartam gjaszolni,
De készebb volnék én a gjaszt is le tenni
Csak ilyen Legényre tudhatnék szert tenni.

³⁴ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjáték Sárospatakon. In, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973.*

³⁵ RMDE II. 540–543.

Sok bort el hordata számomra a Dosa,
A bor ital közben mellém ül s azt mondja,
Ha szeretnél, lelkem, lennék lánczod rabja,
Ugy köté rám magát a törött pozdorja [. . .]”.

Az iszákos, házártos öregasszony, mint azt már Busa Margit, Dömötör Tekla is kifejtették, az iskolai boházatok jellegzetes alakja.³⁶ Az ugyancsak ferences, s a XVII. század harmincas éveinek végén keletkezett Tékozló fiú egyik intermediumában is egy hasonló részeges öregasszony lép színre.³⁷

A Comodia generalis negyedik intermediumában pedig a férjét színleg gyászoló, de a szerelmet nagyon kívánó özvegyasszony a főszereplő. Sopánkodik, sopánkodik mindaddig, amíg a férje halálhírért hozó Mileshez gyorsan férjhez nem megy.³⁸

Valamennyi vénlányt, vénasszonyt, özvegyasszonyt csúfoló boházat közül azonban – véleményünk szerint – a legsikerültebb a *Borka asszony és György deák*, a Leoninus és Leonina című kantai tragédia közjátéka, amely „az első keserves Játéknak ött végzésihez alkalmaztatva vannak.”³⁹ Azaz egy-egy felvonás témája az intermedium egy-egy jelenetével van némi tematikai kapcsolatban. A diák után áhítózó vénlány, Borka asszony hűen követi a mátkaság reményében György deák utasításait. Előbb csávába ül, mert csak így tud friss asszonnyá lenni, s így írja elő György deák nagykönyve. A második próbatétel szerint meg kell reszelni a vénlány fogát és egy macskát kell vele etetni. Borka állja a szerelem reményében a fájdalmat: „No, már úgy meg értele György deák Uram, hogy olyan vagyok, mint a jó nyüves, turos. Fogamat is megreszelé, a matskát is megéteté. Már talán nints bennem semmi hiba, a mely miat férhez nem mehetnek [. . .]”.

György azonban talál újabb hibát is, mert „itt azt írja ama Híres Galenius a Leányok természetiről – mutatja könyvében Borkának –, hogy „amelly Leány férhez akar menni, és szép Asszony kíván lenni s Asszonyságban mint Urának, mint másnak teczeni, annak festéssel kel élni [. . .]”. Borka tehát vállalja azt is, hogy számító diákgavallérja csúfságból korommal fesse be az arcát. Nincs azonban még vége a vénlány megszégyenítése sorának, mert a konty nem megy semmiképpen Borka fejére. Nincs más választás, minthogy a fejét kell a kontyhoz köszörülni. Borka pedig még ezt is elviseli, s mint a molnár garatján megifjodott vénlány, ő is megfiatalodva boldogan énekei:

Most ám bánnyák, kik nem kérttenek,
Sírnak, tudom, kik ell nem rettenek
Látván szépségemet,
Frissült termetemet. [. . .]

A XVIII. század végi diákköltészetben annyira ismerős vénlányparódia, csúfoló komédiává változott. Az iskoladráma-irodalomban azonban találhatunk más hasonló témájút is. A sátoraljaújhelyi pálosok iskolájában került színre a Kocsonya Mihály házassága című boházat, amely szellemesen ötvözi a vénlánycsúfolót a becsúgyó, buta kurta nemes parodizálásával. A kor egyik patópátljának, Berbenze uramnak vénecske lányát veszi el feleségül Kocsonya Mihály.⁴⁰ Elbeszélő költészetünkben a témát igen magas szintre emelte nyilván a kéziratossá válására Csokonai a Dorottya megalkotásával, később Petőfi A helység kalapácsa szemérmes Erzsókjának megteremtésével. Az özvegy Cziberéné, a malom garatján megifjított vénasszony, Borka, Berbenze Kati, Dorottya, szemérmes Erzsók egyívású hősök. Első alkotójuk a jókedvű, s a társadalmi jelenségekre nyilván azonnal és érzékenyen reagáló diákság.

³⁶ BUSA Margit, *Egy ismeretlen színjáték*. Itk 1956. 2. sz. 187–196. DÖMÖTÖR Tekla, RMDE II. 548–549.

³⁷ A szöveg kiadva: DÖMÖTÖR Tekla, RMDE II. 25–26.

³⁸ RMDE II. 545–547.

³⁹ A szöveg kiadva: SZABÓ J. D., i. m. Itk 1918. 323–343.

⁴⁰ A szöveg kiadva: BAYER József, *Pálos iskola-áramák a XVIII. évszázadból*. Bp. RMKt 2. 23–40.

A kantai minorita iskolában a társadalom majd minden rétege és osztálya színre kerül. Az iskolához természetesen legközelebb a diák áll. Nemcsak a buta, még az ábécét is nehezen elsajátító, a parasztportártól a hivatal felé kacsingató bikkfajékúak válnak nevetségessé, hanem a garabonciás hírre szerzett, gyógyítással, bűvészkedéssel, úgynevezett tanítással is nagy pénzt szerezni akaró ügyeskedők is. Jót nevetünk a tél ellen hadakozó cigányokon, a rászédett részegen, a bálba vágyakozó paraszton, vagy a már az „esztelentiás titulussal is feltzögerezett” vidéki patópálokon, a lefízett buta bírásokon, a kincset gyűjtő gazdagon, akinek vagyonát gyermeke prédálja el. Parasztkok, katonák, házsártos vénasszonyok, szerelmet kívánó vénlányok, szélhámos bohócok, magukat hercegnek kiadó vagyontalan fajankók, részeges buta papok, tanítók jelennek meg az erdélyi kisvároska iskolai színpadán.

Kantán a minorita iskolában javarészből profán tárgyú komédiákat, tragédiákat és közjátékokat adtak elő, a vallásos témában pedig nagyon gyakran lehet felfedezni a profánumba hajlás különböző fokozatait. A bibliai példabeszédek, a moralitások, a szentekről szóló szomorújátékok cselekmény-elemeiben minduntalan felbukkan a társadalmi valóságot kritikusán szemlélő szerző álláspontja, s hiba lenne, ha ezeket valamiféle konvencionak, tematikai sablonnak tartanánk. Valamennyi mögött valós, a társadalmi ellentmondásokat érző, azokban a lehetőségekhez, világnézetükhöz, vallásos meggyőződésükhöz mértén reálisan tájékozódó és tájékoztató szándékos véleményeket kell látnunk. A darabok közül néhány jezsuita szerző munkája, nyilvánvaló azonban, hogy a minorita rendezők csak olyan jezsuita darabokat vittek színre, amelynek eszmeisége, szándéka a rendi szellemnek megfelelt.

István Kilián

LES RAPPORTS DE CRITIQUE SOCIALE DES PIÈCES SCOLAIRES DES MINORITES

Au XVIIIe siècle, les minorites conventuels se sont établis dans plusieurs villes de Hongrie et dans leurs écoles de Nagybánya (Baia Mare), de Miskolc et de Kézdivásárhely (Tîrgu Secuiesc) ils ont présenté des pièces scolaires aussi. Une seule pièce peut être liée à Nagybánya; à Miskolc, de 1753 à 1780, leurs élèves sont montés sur la scène à 30 reprises; quant à Kézdivásárhely, nous avons 37 textes de drame complets, 11 en fragments et des données se rapportant à 21 représentations.

Dans la plupart des drames des minorites, on trouve une sorte de critique sociale. Au cours de la préparation de l'édition des textes, nous nous sommes convaincus de ce que cette tendance se trouve dans presque tous les drames religieux et dans quelques drames profanes aussi.

Le Joseph des mystères de Noël cherchant un gîte, les serfs des moralités, le saint Antoine du seul drame de Lazare formulent, avec une intensité égale, leurs accusations contre les riches qui oppriment les pauvres. Dans les visions du jugement dernier, les souverains tirent la même conclusion: il aurait mieux fallu ne parvenir jamais au trône. Les minorites soulignent le devoir et la responsabilité des souverains et des riches. Dans la pièce sur Saint Nicolas de Myra, représentée pour la première fois par des élèves jésuites en 1688 à Trecsén l'auteur inconnu constate qu'à la cour de Miklós Lippai il n'y a pas de différences sociales et de fortune. C'est une expression utopique de l'exigence sociale naturelle de l'homme.

Dans les pièces ayant un sujet profane, on voit paraître des valets grimpants, des artisans plaidant pour leur rang, leur titre, des mendiants querelleurs, des étudiants pédants, des bourgeois stupides, aspirant à un titre de noble, des pères avarés, des vieilles filles amoureuses trompées.

Il est évident que cette intention d'améliorer la société était consciente de la part des minorites arrivant des couches sociales plus basses et travaillant parmi ces mêmes couches, qu'elle n'a manqué jamais son but et qu'il reflète fidèlement la réalité sociale du XVIIIe siècle.